

การวิเคราะห์นโยบายศูนย์กลางสุขภาพนานาชาติ (พ.ศ. 2560 - 2569)
Policy of International Health Center (Medical Hub) (2017-2026)

พระครูใบฎีกาสันต์ หนองทราย
วิชา แสงธิมา
วัฒนา แก้วแย้ม
รศ.ดร.สรชัย ท้าวมิตร
หลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิตสาขาวิชารัฐประศาสนศาสตร์
มหาวิทยาลัยราชภัฏพิบูลสงคราม
Prakrubidika.Wasan Nongsai
Watchara Sangthima
Wattana Kaewoyaem
Asst.Prof. Dr Sonchai Towmit
Doctor of Philosophy Program in Public Administration
Pibulsongkram Rajabhat University, Thailand
E-mail: wattanajoe@yahoo.co.th

วันที่รับบทความ: 29 ตุลาคม 2565; วันที่แก้ไขบทความ 22 ธันวาคม 2565; วันที่ตอบรับบทความ: 30 ธันวาคม 2565
Received: October 29, 2022; Revised: December 22, 2022; Accepted: December 30, 2022

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาผลการดำเนินงานตามนโยบายศูนย์กลางสุขภาพนานาชาติ และเพื่อเสนอแนะแนวทางในการเตรียมความพร้อมของหน่วยบริการด้านการแพทย์และสุขภาพในการดำเนินงานตามนโยบายศูนย์กลางสุขภาพนานาชาติ ประเทศไทยมีนโยบายการพัฒนาศูนย์กลางสุขภาพนานาชาติ (พ.ศ. 2560 - 2569) โดยมีเป้าหมายการดำเนินงาน 1) พัฒนาประเทศไทยให้เป็นศูนย์กลางบริการเพื่อส่งเสริมสุขภาพ (Wellness Hub) 2) พัฒนาประเทศไทยให้เป็นศูนย์กลางบริการรักษาพยาบาล (Medical Service Hub) 3) พัฒนาประเทศไทยให้เป็นศูนย์กลางบริการวิชาการและงานวิจัย (Academic Hub) และ 4) พัฒนาประเทศไทยให้เป็นศูนย์กลางยาและผลิตภัณฑ์สุขภาพ (Product Hub) จากการดำเนินงานพบว่า ประเทศไทยยังคงมีปัญหาด้านโครงสร้างระบบเศรษฐกิจของภายในประเทศ โครงสร้างพื้นฐานของการบริการสุขภาพไม่เพียงพอกับความต้องการภายในประเทศ และปัญหาการขาดแคลนกำลังคนด้านสุขภาพ เป็นต้น ดังนั้น จากการวิเคราะห์นโยบายสาธารณะเพื่อเสนอแนะแนวทางการดำเนินงานให้นโยบายบรรลุตามวัตถุประสงค์ ได้แก่ 1) พัฒนาบุคลากรทางแพทย์ให้มีศักยภาพและเหมาะสมกับความต้องการ 2) สร้างความเสมอภาคในการให้บริการด้านการแพทย์แก่ผู้รับบริการทั้งในประเทศและชาวต่างชาติ มีความชัดเจนในการจัดสรรทรัพยากร และ 3) การกำหนดทิศทางของนโยบาย และภาวะผู้นำ จากการทบทวนประเด็นยุทธศาสตร์ตัวชี้วัด และเป้าหมาย สามารถนำไปสู่การพัฒนาต่อเนื่องในระยะต่อไปได้อย่างมีประสิทธิภาพ

คำสำคัญ: นโยบายศูนย์กลางสุขภาพนานาชาติ

Abstracts

The purpose of this academic paper is to study the implementation of the policy of the International Health Center and the guidelines for the preparation of medical and health services in the implementation of the International Health Center Policy. It found that Thailand has a policy to develop an international health center (2017 - 2026) Operational goals 1) Develop Thailand to be a service center for promoting health (Wellness Hub) 2) Develop Thailand to be a center of medical care. (Medical Service Hub) 3) Develop Thailand to be an academic and research service center (Academic Hub) and 4) Develop Thailand to be a center for medicines and health products (Product Hub) From the operations, it found that Thailand still has problems in the structure of the domestic economy. Health service infrastructure is insufficient to meet domestic needs. and the problem of health manpower shortages, etc. Therefore, from the public policy analysis to propose guidelines for the implementation of the policy to achieve its objectives, namely 1) develop medical personnel to have potential and suit their needs, 2) equality and clarity in resource allocation, and 3) determine the direction of Policy and Leadership Based on this review of strategic issues, indicators, and goals, it can lead to further development in the next period of time effectively.

Keyword: Policy International Health Center (Medical Hub)

บทนำ

รัฐบาลประกาศนโยบายศูนย์กลางสุขภาพนานาชาติเมื่อปี 2546 จุดเริ่มของนโยบายนี้มาจากการขยายตัวของการท่องเที่ยวเชิงการแพทย์หรือเชิงสุขภาพ (Medical Tourism) ซึ่งเกิดขึ้นในหลายประเทศ โดยมีการจัดให้ผู้ป่วยไปรับบริการด้านการแพทย์หรือด้านสุขภาพในประเทศอื่นที่มีบริการที่มีคุณภาพสูงกว่า หรือมีค่าใช้จ่ายต่ำกว่า หรือเสียเวลารอคิวน้อยกว่า และในบางกรณีก็มีการผสมผสานบริการด้านการรักษาพยาบาลและการพักผ่อนกับการท่องเที่ยว (กองสุขภาพระหว่างประเทศ, 2562) ประเทศไทยมีแหล่งท่องเที่ยวที่เป็นที่นิยมของชาวต่างชาติและเป็นประเทศที่เปิดโอกาสให้ชาวต่างชาติเข้ามาลงทุนและทำงานอย่างกว้างขวางทำให้สถานพยาบาลในประเทศไทยหลายแห่งมีประสบการณ์กับการรักษาชาวต่างชาติอยู่แล้ว ประกอบกับประเทศไทยมีแพทย์ที่ไปศึกษาต่อในต่างประเทศจำนวนมาก ศักยภาพในการรักษาพยาบาลชาวต่างประเทศและนักท่องเที่ยว การขยายบริการในรูปของการท่องเที่ยวเชิงการแพทย์ที่มีการนำคนไข้จากประเทศที่มีกำลังซื้อสูง

มารับบริการทางการแพทย์และสุขภาพในประเทศไทย และดึงดูดผู้เกษียณอายุมาตั้งถิ่นฐานในประเทศไทย นโยบายนี้ได้กำหนดเป็นแผนยุทธศาสตร์ 5 ปี (พ.ศ. 2547-2551) (กองสุขภาพระหว่างประเทศ, 2562)

กรมสนับสนุนบริการสุขภาพ กระทรวงสาธารณสุข (2562) คือหน่วยงานหลักในการขับเคลื่อนและสนับสนุนนโยบายด้านการส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงสุขภาพ (Medical and Wellness Tourism) โดยรัฐบาลกำหนดนโยบายเพื่อขับเคลื่อนเศรษฐกิจในอนาคต (New Engine of Growth) และผลักดันการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ (S-curve) โดยการต่อยอดอุตสาหกรรมเดิมที่มีศักยภาพ (First S-curve) ในด้านอุตสาหกรรมการท่องเที่ยวกลุ่มรายได้ดีและการท่องเที่ยวเชิงสุขภาพ (Affluent, Medical and Wellness Tourism) และเติมอุตสาหกรรมแห่งอนาคต (New S-curve) ในด้านอุตสาหกรรมทางการแพทย์ครบวงจร (Medical Hub) รองรับขยายตัวของกลุ่มสินค้าและธุรกิจบริการสุขภาพโดยมีเป้าหมายในการเชื่อมต่อการค้าและการลงทุน ตลอดจนความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีเพื่อจัดบริการสุขภาพที่ลดความเหลื่อมล้ำของการเข้าถึงระบบสุขภาพตามนโยบายประเทศไทย 4.0 ที่ขับเคลื่อนด้วยนวัตกรรม (Value - Based Economy) ซึ่งมีความสอดคล้องตามยุทธศาสตร์ชาติ 20 ปี ด้านการสร้างความสามารถในการแข่งขัน และแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 12 ด้านการสร้างความเข้มแข็งทางเศรษฐกิจและแข่งขันได้อย่างยั่งยืน

ยุทธศาสตร์การพัฒนาประเทศไทยเป็นศูนย์กลางสุขภาพนานาชาติ (พ.ศ. 2560 - 2569) ยุทธศาสตร์หลัก ได้แก่ 1) พัฒนาประเทศไทยให้เป็นศูนย์กลางบริการเพื่อส่งเสริมสุขภาพ (Wellness Hub) 2) พัฒนาประเทศไทยให้เป็นศูนย์กลางบริการรักษาพยาบาล (Medical Service Hub) 3) พัฒนาประเทศไทยให้เป็นศูนย์กลางบริการวิชาการและงานวิจัย (Academic Hub) และ 4) พัฒนาประเทศไทยให้เป็นศูนย์กลางยาและผลิตภัณฑ์สุขภาพ (Product Hub) ทั้งนี้การดำเนินงานตามนโยบายก็มีความเชื่อมโยงกับยุทธศาสตร์การพัฒนาความเป็นเลิศ 4 ด้านของกระทรวงสาธารณสุข คือ 1) ด้านส่งเสริมสุขภาพและความป้องกันโรคเป็นเลิศ (Prevention & Promotion Excellence) 2) ด้านบริการเป็นเลิศ (Service Excellence) 3) ด้านบุคลากรเป็นเลิศ (People Excellence) และ 4) ด้านบริหารจัดการเป็นเลิศ (Governance Excellence) เพื่อขับเคลื่อนทุกหน่วยงานไปสู่เป้าหมายการพัฒนาที่ยั่งยืน (Sustainable Development Goals – SDGs by 2030) เป้าหมายและกรอบแนวทางการดำเนินงานในการพัฒนาด้านสาธารณสุขของประเทศเพื่อบรรลุเป้าหมายตามวิสัยทัศน์ประเทศพัฒนาอย่างมั่นคง มั่งคั่ง และยั่งยืน และตามปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง ดังนั้นการดำเนินงานตามนโยบายพัฒนาประเทศไทยให้เป็นศูนย์กลางสุขภาพนานาชาติจึงมีความสอดคล้องและเกี่ยวข้องกับยุทธศาสตร์ เนื่องจากหากระบบการแพทย์และการสาธารณสุขของประเทศไทยมีคุณภาพและมีมาตรฐานเป็นที่ยอมรับย่อมส่งผลให้การดำเนินงานตามนโยบายศูนย์กลางสุขภาพประสบความสำเร็จได้อย่างชัดเจน (แผนงานการพัฒนาศักยภาพด้านค้ำระหว่างประเทศและสุขภาพ, 2557)

พิพิธ อนุเกณิธิ (2564) ได้กล่าวถึงผลการดำเนินงานตามนโยบายศูนย์กลางสุขภาพตลอดระยะเวลาที่ผ่านมาซึ่งยังคงมีประเด็นปัญหาและความท้าทายมากมาย ได้สรุปไว้ 3 ประเด็น ได้แก่ 1) ปัญหาด้านโครงสร้างที่มุ่งเน้นการรักษาโรคที่ไม่ซับซ้อนและเน้นจุดเด่นด้านการบริการมากกว่าการใช้เทคโนโลยีและการรักษาที่อาศัยความเชี่ยวชาญเฉพาะทาง 2) การระบาดของโรคไวรัสโคโรนา 2019 ที่ส่งผลกระทบต่อ

ท่องเที่ยวโดยรวมและการท่องเที่ยวเชิงการแพทย์อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ คาดการณ์ว่าปี 2567 หรือใช้เวลาอีกประมาณ 4 ปี จำนวนนักท่องเที่ยวเชิงการแพทย์จึงจะฟื้นตัวกลับไปสู่ภาวะปกติที่ 1.2-1.3 ล้านคนต่อปี

3) การแข่งขันที่รุนแรงจากประเทศในภูมิภาค เมื่อเปรียบเทียบกับประเทศที่ส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงการแพทย์ให้เป็นอุตสาหกรรม อาทิ เกาหลีใต้ สิงคโปร์ มาเลเซีย พบว่าจุดแข็งของไทยอยู่ที่ต้นทุนค่ารักษาพยาบาลซึ่งอยู่ในระดับที่สามารถแข่งขันได้ และเมื่อเทียบกับการรักษาที่สหรัฐอเมริกา ประเทศไทยจะประหยัดกว่าร้อยละ 82

จากข้อมูลข้างต้นเห็นได้ว่านโยบายสาธารณะ เรื่องการพัฒนาประเทศไทยเป็นศูนย์กลางสุขภาพนานาชาติ (Medical Hub) (พ.ศ. 2560 - 2569) เพื่อขับเคลื่อนและสนับสนุนนโยบายด้านการส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงสุขภาพ และผลักดันการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ ซึ่งเป้าหมายการดำเนินงาน 1) Wellness Hub 2) Medical Service Hub 3) Academic Hub 4) Product Hub และ 5) Medical Hub) ยังคงมีการดำเนินงานอย่างต่อเนื่อง และยังมีปัจจัยที่เป็นอุปสรรคต่อการขับเคลื่อนนโยบายเช่นกัน จากการนำข้อมูลที่ได้ศึกษามาสรุปประเด็น วิเคราะห์ และสังเคราะห์นโยบายด้วย SWOT Analysis และนำผลที่ได้จากการวิเคราะห์ SWOT Analysis ภาพรวมของนโยบาย และสามารถสะท้อนภาพผลการดำเนินได้ชัดเจนมากยิ่งขึ้น จากนั้นวิเคราะห์ TOWS Matrix เพื่อสร้างแบบเชิงบูรณาการของการดำเนินงานตามนโยบายสาธารณะดังกล่าว และนำยุทธศาสตร์ไปสู่การดำเนินงานต่อไป ดังนั้น บทความวิชาการนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาผลการดำเนินงานตามนโยบายศูนย์กลางสุขภาพนานาชาติ และเพื่อเสนอแนะแนวทางในการเตรียมความพร้อมของหน่วยบริการด้านการแพทย์และสุขภาพในการดำเนินงานตามนโยบายศูนย์กลางสุขภาพนานาชาติ โดยมีการนำเสนอเนื้อหาแบ่งออกเป็น 4 ส่วน ประกอบด้วย 1) ข้อมูลทั่วไปของนโยบาย 2) การวิเคราะห์นโยบาย 3) การเสนอแนะแนวทางการดำเนินงานนโยบาย และ 4) บทสรุปบทความวิชาการ

1. ข้อมูลทั่วไปของนโยบายการพัฒนาประเทศไทยให้เป็นศูนย์กลางสุขภาพนานาชาติ (Medical Hub)

การท่องเที่ยวเชิงการแพทย์ในประเทศไทยเกิดขึ้นหลังปี 25540 จากความพยายามของภาคเอกชนเพื่อแก้ปัญหาผลกระทบจากภาวะเศรษฐกิจ กล่าวคือในช่วงที่ประเทศไทยอยู่ในภาวะฟองสบู่ขึ้น โรงพยาบาลเอกชนของไทยก็คล้ายกับธุรกิจเอกชนอื่น ๆ ที่ได้มีการลงทุนด้านการก่อสร้างและขยายกิจการอย่างขนานใหญ่ เนื่องจากกลุ่มที่เคยเป็นลูกค้าหลักมีรายได้ลดลงจึงหันไปรับบริการรักษาพยาบาลที่อื่น โรงพยาบาลเหล่านี้จึงพยายามปรับตัวโดยการหาลูกค้าจากประเทศที่มีกำลังซื้อสูง เช่น ญี่ปุ่น ยุโรป และตะวันออกกลางเข้ามาเสริม (แผนงานการพัฒนาศักยภาพด้านค้าระหว่างประเทศและสุขภาพ, 2557) ในส่วนของภาครัฐนั้นเนื่องจากในช่วงวิกฤติดังกล่าวประเทศไทยมีปัญหาดุลบัญชีเดินสะพัดในอัตราที่สูงติดต่อกันมานานหลายปีหลังจากภาวะเศรษฐกิจฟองสบู่แตก รัฐบาลจึงได้พยายามผลักดันให้มีการส่งออกเพิ่มขึ้นซึ่งนอกจากการส่งออกสินค้าและแรงงานไปต่างประเทศแล้ว กรมส่งเสริมการค้าระหว่างประเทศ กระทรวงพาณิชย์ ยังหันมาสนใจการหารายได้เข้าประเทศจากบริการด้านสาธารณสุข ซึ่งที่ผ่านมาสาธารณสุขของไทยมีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักกันดีในระดับภูมิภาคอยู่แล้ว โดยให้มีการขยายบริการในรูปแบบของการท่องเที่ยวเชิงการแพทย์ที่มีการนำคนไข้จากประเทศที่มี

The diagram illustrates the 'DO' concept in tourism, centered around the text 'DO VISIT'. The diagram is divided into eight segments, each representing a different aspect of a destination, arranged in a circle around the central text.

- Healthy Eating:** Includes Organic and natural ingredients, Health food stores, and Wellness centers. Activities include Nutrition, Weight mgmt., Detox, and Culinary experiences.
- Fitness:** Includes Gym visits, Fitness classes, Stretching, and Pilates. Activities include Gym visits, Fitness centers, and Nature preserves.
- Eco & Adventure:** Includes Parks, Wildlife sanctuaries, and Nature preserves. Activities include Hiking, Biking, Taking walks, and Nature visits.
- Personal Growth:** Includes Retreats, Life coaching, Stress reduction, Reading, and Music & Arts.
- Spiritual & Connection:** Includes Prayer, Volunteerism, Time with family, Time alone, and Yoga retreats. Activities include Yoga studios, Martial arts studios, and Yoga retreats.
- Mind/body:** Includes Massage, Bathing, Body treatments, Facials, Hair & Nails, and Yoga. Activities include Yoga, Meditation, Tai chi, Zipping, and Bicycling.
- Spa & Beauty:** Includes Spas, Salons, Nailbeds & spas, and Thalasso. Activities include Massage, Bathing, Body treatments, Facials, Hair & Nails, and Yoga.
- Health:** Includes Integrative health centers, CAM centers, and Wellness centers. Activities include Integrative medicine, Diagnostic, Health check-ups, and Chronic condition mgmt.

ที่มา: The Global Wellness Tourism Economy 2013 อ้างอิงใน กองสภาพระหว่างประเทศ, 2562

แผนงานการพัฒนาศักยภาพด้านค้าระหว่างประเทศและสุขภาพ (International Trade and Health Programme: ITH) ร่วมกับสำนักงานพัฒนานโยบายสุขภาพระหว่างประเทศ (International Health Policy Program - IHPP) และสำนักนโยบายและยุทธศาสตร์ กระทรวงสาธารณสุข (2557) ได้ทำการศึกษาและเก็บข้อมูล สรุปได้ดังนี้

2. ศักยภาพและความเติบโตของธุรกิจบริการสุขภาพ ประเทศไทยมีศักยภาพสูงด้านการ

ให้บริการทางการแพทย์ และมีการพัฒนาคุณภาพของตนเองอย่างต่อเนื่อง อีกทั้งหลักสูตรทางการแพทย์ของ
ไทยเชื่อมโยงกับหลักสูตรแพทย์ตะวันตกสมัยใหม่ มีแพทย์ที่จบจากสถาบันการศึกษาที่เป็นที่ยอมรับในระดับ
สากลในจำนวนที่สามารถรองรับความต้องการของผู้รับบริการได้ ผู้ให้บริการทุกประเภทของไทยมีคุณลักษณะ
ของการเป็นผู้ให้บริการที่ดี และผู้ประกอบการไทยมีขีดความสามารถในการทำการตลาดในต่างประเทศสูง
เหล่านี้นับว่า สร้างความมั่นใจให้กับผู้ใช้บริการชาวต่างชาติที่พบว่าเดินทางเข้ามาใช้บริการในประเทศไทยเพิ่ม
มากขึ้นทุกปี

3. ความพร้อมของผู้ประกอบการและบุคลากรทางการแพทย์ สถานพยาบาลเอกชนมีความพร้อมและบุคลากรทางการแพทย์ของไทยมีคุณภาพเป็นที่ยอมรับในระดับนานาชาติ ผู้ประกอบการมีศักยภาพในการแข่งขันทั้งในและนอกประเทศ มีการปรับปรุงระบบบริการสุขภาพให้ได้มาตรฐานในระดับสากล อัตราค่าบริการที่ค่อนข้างต่ำเมื่อเทียบกับประเทศพัฒนาแล้ว

4. ความเชื่อมโยงบริการด้านสุขภาพกับบริการในสาขาอื่น ธุรกิจบริการด้านสุขภาพของไทยมีการเชื่อมโยงประสานกับธุรกิจบริการอื่นที่มีความเกี่ยวเนื่อง เช่น โรงแรม บริษัททัวร์ ผู้ให้บริการด้านคมนาคมระหว่างประเทศ ยังมีธุรกิจอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง เช่นกลุ่มจัดหาสินค้า (Suppliers) และกลุ่มผู้ให้บริการ (Service Providers) เป็นต้น ทำให้ชาวต่างชาติที่เดินทางมารับบริการได้รับความสะดวกสบายแบบครบวงจร

5. แรงขับเคลื่อนจากภาคเอกชน จุดเปลี่ยนที่สำคัญของการขยายการให้บริการรักษาผู้ป่วยต่างชาติในประเทศไทย เกิดขึ้นหลังภาวะเศรษฐกิจในปี พ.ศ. 2540 จากความพยายามของภาคเอกชนเพื่อแก้ปัญหาวิกฤติเศรษฐกิจจากภาวะเตี้ยงว้าง เพราะผู้ใช้บริการคนไทยลดจำนวนลง การพยายามแก้ไขวิกฤติเศรษฐกิจของภาคเอกชน เป็นแรงผลักดันที่สำคัญที่ทำให้เกิดนโยบายศูนย์กลางสุขภาพนานาชาติโดยภาคเอกชนยังได้เข้าร่วมในการเสนอเรื่องการสนับสนุนประเทศไทยให้เป็นศูนย์กลางทางการแพทย์ เพื่อพิจารณาผลักดันอย่างจริงจังเพื่อให้เกิดผลเชิงรูปธรรมหลายครั้ง

1.2 ยุทธศาสตร์การพัฒนาประเทศไทยให้เป็นศูนย์กลางสุขภาพนานาชาติ

กระทรวงสาธารณสุข (กองสุขภาพระหว่างประเทศ, 2562) โดยกรมสนับสนุนบริการสุขภาพได้รับมอบหมายให้เป็นหน่วยงานหลักในการบริหารและขับเคลื่อนนโยบายศูนย์กลางสุขภาพนานาชาติของประเทศมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2547 จนถึงปัจจุบัน โดยจัดทำแผนยุทธศาสตร์ศูนย์กลางสุขภาพนานาชาติรวม 3 ฉบับ ได้แก่

ฉบับที่ 1 ยุทธศาสตร์การพัฒนาประเทศไทยให้เป็นศูนย์กลางสุขภาพของเอเชีย (Center of Excellent Health Care of Asia) (พ.ศ.2547- 2551) โดยมีบริการหลัก 3 ด้าน คือ 1) ธุรกิจบริการรักษาพยาบาล 2) ธุรกิจบริการส่งเสริมสุขภาพ และ 3) ธุรกิจผลิตภัณฑ์สุขภาพและสมุนไพรไทย

ฉบับที่ 2 ยุทธศาสตร์การพัฒนาประเทศไทยให้เป็นศูนย์กลางสุขภาพนานาชาติ (Thailand as World Class Health Care Provider) รองรับยุทธศาสตร์ประเทศ (Country Strategy) โดยมุ่งหวังให้ประเทศไทยเป็นผู้นำในระดับโลกด้านการจัดบริการสุขภาพภายใน 5 ปีข้างหน้า (พ.ศ. 2557- 2561) โดยมีบริการหลัก 4 ด้าน 1) ศูนย์กลางบริการเพื่อส่งเสริมสุขภาพ (Wellness Hub) 2) ศูนย์กลางบริการสุขภาพ (Medical Service Hub) 3) ศูนย์กลางบริการวิชาการและงานวิจัย (Academic Hub) และ 4) ศูนย์กลางยาและผลิตภัณฑ์สุขภาพ (Product Hub)

ฉบับที่ 3 ยุทธศาสตร์การพัฒนาประเทศไทยให้เป็นศูนย์กลางสุขภาพนานาชาติ (Medical Hub) ระยะ 10 ปี (พ.ศ. 2560 - 2569) มุ่งพัฒนาประเทศไทยให้ก้าวเข้าสู่การเป็นศูนย์กลางสุขภาพนานาชาติ โดยให้ความสำคัญในการพัฒนาและบูรณาการทำงานตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง นำศักยภาพขีดความสามารถ ทรัพยากรสุขภาพและทรัพยากรธรรมชาติ สิ่งแวดล้อมที่มีอยู่อย่างจำกัด ภูมิปัญญาไทยวิถีชุมชน มาสร้างบริการและผลิตภัณฑ์สุขภาพที่มีเอกลักษณ์ อัตลักษณ์ เพื่อให้ประเทศไทยเป็นศูนย์กลางบริการ

สุขภาพของโลก (Thailand Hub of Wellness and Medical services) ภายใน 10 ปีข้างหน้าและสามารถเพิ่มสัดส่วนรายได้ พัฒนาคุณภาพชีวิตของประชาชนในประเทศเกิดความมั่นคง และมั่นคงทางเศรษฐกิจอย่างยั่งยืน

1.3 สถานการณ์ปัจจุบันและการดำเนินงานตามนโยบายศูนย์กลางสุขภาพนานาชาติ (Medical Hub) (พ.ศ.2560 - 2569)

กรมสนับสนุนบริการสุขภาพ และหน่วยงานที่เกี่ยวข้องได้ดำเนินงานตามแผนยุทธศาสตร์การพัฒนาประเทศไทยให้เป็นศูนย์กลางสุขภาพนานาชาติ (Medical Hub) (พ.ศ. 2560-2569) มาแล้ว 3 ปี ซึ่งมีบริบทที่เปลี่ยนไป จึงต้องมีการปรับแผนยุทธศาสตร์ฯ และรับฟังความคิดเห็นจากทุกภาคส่วน เพื่อนำข้อมูลมาปรับปรุงแผนฯ ดังกล่าว ผลการดำเนินงานยุทธศาสตร์การพัฒนาประเทศไทยให้เป็นศูนย์กลางสุขภาพนานาชาติ (Medical Hub) (พ.ศ. 2560-2569) สามารถสรุปได้ ดังนี้ (กองสุขภาพระหว่างประเทศ, 2562)

1. ด้านศูนย์กลางบริการเพื่อส่งเสริมสุขภาพ (Wellness Hub)

1.1 การพัฒนาและสร้างศักยภาพในการให้บริการด้านศูนย์กลางบริการเพื่อส่งเสริมสุขภาพ คือมีการบูรณาการบริการด้านสุขภาพพร้อมกับการท่องเที่ยว การท่องเที่ยวเชิงสุขภาพ เพื่อสร้างมูลค่าทางเศรษฐกิจ สร้างงาน สร้างอาชีพ และสร้างรายได้ให้แก่ประชาชนในประเทศ รวมทั้งการพัฒนาเมืองศูนย์กลางบริการเพื่อส่งเสริมสุขภาพ (Wellness City) เพื่อเป็นต้นแบบ โดยนำร่องในจังหวัดปราจีนบุรี โดยเฉพาะอย่างยิ่งการส่งเสริมและยกระดับธุรกิจของกลุ่มผู้ประกอบการ SME ที่มีความโดดเด่นบนฐานของภูมิปัญญาท้องถิ่น รวมถึงสนับสนุนและยกระดับธุรกิจหลักที่ทำได้ดีในปัจจุบันเช่น สปา และนวดไทย ตลอดจนพัฒนาต่อยอดธุรกิจที่มีความเป็นไปได้ในการแข่งขันในอนาคต เช่น Medical spa/ น้ำพุร้อน/ ศูนย์ดูแลสุขภาพผู้สูงอายุ โดยนำเทคโนโลยีและนวัตกรรมมาประยุกต์ใช้ในการบริหารจัดการ บริการ และประชาสัมพันธ์

1.2 ด้านการปรับปรุงและพัฒนากฎหมาย กฎระเบียบที่เกี่ยวข้อง มีความจำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องดำเนินการเพื่อตอบสนองต่อการให้บริการด้านส่งเสริมสุขภาพ ของผู้ประกอบการภายในประเทศ และพัฒนาไปสู่การให้บริการในต่างประเทศ รวมทั้งเสริมสร้างความเข้มแข็งของเครือข่าย และหน่วยงานที่เกี่ยวข้องทั้งในและต่างประเทศ นำไปสู่การพัฒนามาตรฐานการให้บริการสู่ระดับสากล ทำให้เกิดการยอมรับในระดับสากล เพื่อการนี้จะต้องจัดให้มีการส่งเสริมและพัฒนากลไกการรับรองมาตรฐานที่เป็นที่ยอมรับในระดับสากล

2. ด้านศูนย์กลางบริการรักษาพยาบาล (Medical Service Hub)

2.1 ปัจจุบันบริการรักษาพยาบาลของประเทศไทยเป็นที่ยอมรับในระดับสากล เนื่องจากมีความพร้อมด้านบุคลากรและเทคโนโลยีการให้บริการ แต่ภาคเอกชนเสนอว่าภาครัฐควรให้การสนับสนุนด้านการร่วมลงทุน (Public Private Partnership: PPP) เพื่อเป็นการพัฒนาและต่อยอดธุรกิจ

2.2 มุ่งเน้นการประชาสัมพันธ์บริการด้านสุขภาพของไทยในตลาดต่างประเทศ โดยมีหน่วยงานที่ทำหน้าที่บริหารและขับเคลื่อนนโยบายศูนย์กลางสุขภาพนานาชาติเป็นการเฉพาะ ซึ่งทำหน้าที่เป็นหน่วยงานกลางในการประสานและบูรณาการการทำงาน เพื่อวางแผนและกลยุทธ์ในการสร้างแรงจูงใจ ดึงดูดผู้รับบริการ

ชาวต่างชาติร่วมกับสำนักงานในกำกับ ซึ่งตั้งอยู่ในกลุ่มประเทศเป้าหมาย อีกประการสำคัญคือการมีฐานข้อมูลกลางที่มีความน่าเชื่อถือเพื่อประกอบการตัดสินใจใช้บริการของผู้บริโภค

2.3 การให้ข้อมูลด้านการแพทย์และสุขภาพของประเทศมีความถูกต้องแม่นยำ นำไปสู่การสร้างความน่าเชื่อถือ เพื่อประกอบการตัดสินใจของผู้รับบริการชาวต่างชาติ ควรจัดให้มีผู้ช่วยทูตด้านการแพทย์และสุขภาพ (Medical and Health Attaché) ซึ่งปัจจุบันการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย สำนักงานในต่างประเทศ ได้มีเจ้าหน้าที่ให้ข้อมูลด้านการท่องเที่ยวเชิงสุขภาพของไทย แต่พบปัญหาว่าเมื่อชาวต่างชาติต้องการทราบข้อมูลเฉพาะด้านการแพทย์และสุขภาพ ส่งผลให้เจ้าหน้าที่ไม่สามารถให้ข้อมูลดังกล่าวได้

2.4 การจัดทำหน่วยบริการสุขภาพเคลื่อนที่ (Mobile Medical Service) ในตลาดต่างประเทศที่มีความต้องการรับบริการด้านการแพทย์สาธารณสุข

3. ด้านศูนย์กลางบริการวิชาการและงานวิจัย (Academic Hub)

3.1 มุ่งเน้นการสร้างรายได้/ มูลค่าทางเศรษฐกิจจากงานวิจัยด้านการแพทย์และสาธารณสุขโดยมีฐานข้อมูล (Database) ที่มีความน่าเชื่อถือ เน้นการผลิตสินค้าและบริการทางด้านสุขภาพของไทย เพื่อดึงดูดการนำเข้าสินค้าบางประเภทจากต่างประเทศ

3.2 การพัฒนาและผลักดันให้สมุนไพรไทยสามารถทดแทนหรือถูกนำมาใช้ในฐานยาแผนปัจจุบัน รวมถึงการผลักดันให้ไทยเป็นศูนย์กลางในการฝึกอบรมหลักสูตรทางการแพทย์เฉพาะด้าน และส่งเสริมศักยภาพการผลิตตลอดจนพัฒนาคุณภาพชีวิตของบุคลากรทางการแพทย์ของไทย โดยมีการติดตามและประเมินการดำเนินงานเพื่อจัดทำรายงานการดำเนินงานประจำปี (Annual Report)

4. ด้านศูนย์กลางยาและผลิตภัณฑ์สุขภาพ (Product Hub)

4.1 ส่งเสริมและพัฒนาเพื่อยกระดับมาตรฐานสินค้าด้านสุขภาพของไทย โดยเฉพาะ Products Champion 4 ชนิด (กระชายดำ บัวบก ไพล ขมิ้นชัน) โดยสนับสนุนให้มีการวิจัยเพื่อรับรองสรรพคุณของสมุนไพรแต่ละชนิด และผลักดันสมุนไพรให้ได้รับการรับรองมาตรฐานทั้งในประเทศ เช่น จากสำนักงานคณะกรรมการอาหารและยา และต่างประเทศ เช่น มาตรฐานฮาลาลสากล เป็นต้น

4.2 สำหรับเครื่องมือทางการแพทย์ ควรมุ่งเน้นการให้ผู้ประกอบการในไทยเข้าถึงแหล่งเงินทุนในการพัฒนาศักยภาพในการผลิตเครื่องมือทางการแพทย์ เช่นการให้สถาบันการเงินสนับสนุนการกู้เงินแก่ผู้ประกอบการ การจัดตั้งกองทุนช่วยเหลือในด้านต่าง ๆ เป็นต้น รวมทั้งให้มีหน่วยงานรับรองมาตรฐานเครื่องมือทางการแพทย์ของไทย เช่นสำนักงานคณะกรรมการอาหารและยา และให้การสนับสนุนหรืออำนวยความสะดวกในการเข้าถึงการรับรองมาตรฐานที่เกี่ยวข้องในระดับสากลเพื่อเป็นที่ยอมรับในต่างประเทศ

4.3 ส่งเสริมให้มีการผลิตผลิตภัณฑ์สำหรับการดูแลรักษาสุขภาพรองรับการก้าวเข้าสู่สังคมผู้สูงอายุอย่างสมบูรณ์ (Age Society) ในอนาคต

4.4 การพัฒนาการตลาดเชิงรุกทั้งในและต่างประเทศ ส่งเสริมด้านการตลาดเพื่อให้กลุ่มเป้าหมาย (ผู้บริโภค) รู้จักสินค้าด้านสุขภาพของไทย โดยเน้นการใช้หน่วยงานด้านการตลาดมืออาชีพ (Organizer) ตลอดจนให้ความสำคัญกับการวิจัยและพัฒนา (R&D) ผลิตภัณฑ์ยาสมุนไพร และตำรับยาแผนโบราณเพื่อพัฒนาต่อยอดให้ได้มาตรฐาน และนำไปสู่การรับรองในฐานยาแผนปัจจุบันในอนาคต

5. การวิเคราะห์นโยบายสาธารณะ

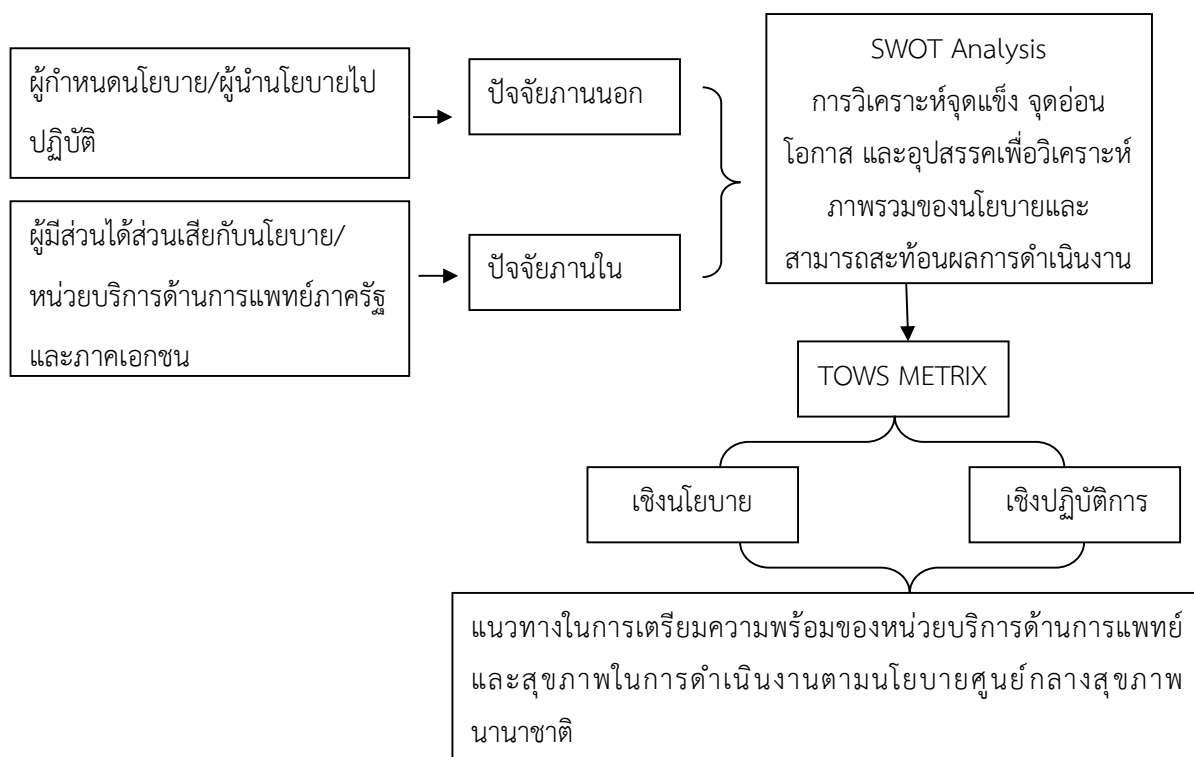
5.1 การวิเคราะห์นโยบายสาธารณะด้วยหลักการ SWOT Analysis

SWOT Analysis คือการวิเคราะห์จุดแข็ง จุดอ่อน โอกาส และอุปสรรค กระบวนการวิเคราะห์สภาพแวดล้อมภายนอกและสภาพแวดล้อมภายในของกิจการ ณ เวลาปัจจุบัน (Kotler, and Armstrong 2018; William, Etzel and Walker, 2007. อ้างอิงใน อุดลย์ จาตุรงค์กุล, 2551) เพื่อให้ทราบศักยภาพที่แท้จริงของการดำเนินนโยบาย และนำมาพัฒนาเป็นแนวทางการดำเนินงานตามนโยบายที่เหมาะสม

1. สภาพแวดล้อมภายใน คือสิ่งที่เกิดขึ้นภายในของกิจการสภาพแวดล้อมภายใน คือ การวิเคราะห์การดำเนินในด้านต่าง ๆ ที่มีผลกระทบต่อกิจการ แบ่งออกเป็น ส่วนประสมทางการตลาด การเงิน การผลิต บุคลากร การบริหารงาน ได้แก่ จุดแข็ง (Strengths: S) และจุดอ่อน (Weakness: W) (ธนภณ นิธิเชาวกุล, 2562)

2. สภาพแวดล้อมภายนอก คือสภาวะภายนอกองค์กรที่อาจมีผลกระทบต่อการดำเนินงานตามนโยบายซึ่งมีความแตกต่างจากสภาพแวดล้อมภายใน โดยการวิเคราะห์จะมีลักษณะเป็นการวิเคราะห์ โอกาส และอุปสรรคของกิจการที่ได้จากปัจจัยภายนอก ได้แก่โอกาส (Opportunities: O) และอุปสรรค (Threats: T)

จากที่ได้กล่าวมาข้างต้นผู้เขียนได้นำการวิเคราะห์ SWOT Analysis จุดแข็ง จุดอ่อน โอกาส และอุปสรรค และร่วมกันวิเคราะห์จากเอกสารทางวิชาการของนักวิชาการและรายการดำเนินการของหน่วยงานทั้งภาครัฐและภาคเอกชนที่สามารถสืบค้นได้ในปัจจุบันเกี่ยวกับนโยบาย ดังนั้นผู้เขียนได้กำหนดกรอบแนวคิดการวิเคราะห์นโยบายการดำเนินงานตามนโยบายศูนย์กลางสุขภาพนานาชาติ เพื่อจะได้ฉกัทัศน์ที่ครบถ้วนในทุกมิติ (รูปที่ 2)

รูปที่ 2 กรอบแนวคิดการวิเคราะห์นโยบายศูนย์กลางสุขภาพ

5.2 ผลการวิเคราะห์นโยบายการพัฒนาประเทศไทยให้เป็นศูนย์กลางสุขภาพนานาชาติ

1. จุดแข็ง คือด้านโครงสร้างระบบเศรษฐกิจของประเทศมีความสมดุลและแข่งขันได้ สามารถสร้างมูลค่าเพิ่มแก่ธุรกิจบริการสุขภาพ พัฒนาคุณภาพและมาตรฐานของธุรกิจและบริการที่มีศักยภาพให้เป็นที่ยอมรับ ศักยภาพด้านการให้บริการทางการแพทย์สูง มีชาวต่างชาติเข้ามาใช้บริการด้านสุขภาพเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง สถานพยาบาลเอกชนมีความพร้อมและบุคลากรทางการแพทย์ของไทยเป็นที่ยอมรับผู้ประกอบการมีศักยภาพในการแข่งขันทั้งในและนอกประเทศ มีการปรับปรุงระบบบริการสุขภาพให้ได้มาตรฐานในระดับสากล อัตราค่าบริการที่ค่อนข้างต่ำเมื่อเทียบกับในประเทศพัฒนาแล้วมีความร่วมมือระหว่างธุรกิจบริการด้านสุขภาพกับธุรกิจบริการอื่น เช่น โรงแรม บริษัท เป็นต้น

2. จุดอ่อน ได้แก่ ด้านโครงสร้างพื้นฐานของการบริการสุขภาพไม่เพียงพอกับความต้องการภายในประเทศ ทำให้เกิดความวิตกว่าจะเกิดผลกระทบด้านลบกับระบบบริการสุขภาพโดยรวมของประเทศ สามารถจำแนกผลกระทบที่คาดว่าจะเกิดขึ้นได้ และปัญหาการขาดแคลนกำลังคนด้านสุขภาพ

3. โอกาส คือสถานพยาบาลเอกชนแนวหน้าของไทยได้พัฒนามาระบบศูนย์กลางด้านการแพทย์และสุขภาพมาเป็นเวลานาน และมีชื่อเสียงเป็นที่ยอมรับของชาวต่างชาติอีกทั้งหลักสูตรทางการแพทย์ของไทยเชื่อมโยงกับหลักสูตรแพทย์ตะวันตกสมัยใหม่ มีแพทย์ที่จบจากสถาบันการศึกษาที่เป็นที่ยอมรับในระดับสากล

4. อุปสรรค คือด้านการคุ้มครองสิทธิทางด้านกฎหมายของผู้ป่วยในแต่ละประเทศมีความแตกต่างกัน เช่นการให้ความคุ้มครองทางกฎหมายเมื่อเกิดความบกพร่องในการรักษาของประเทศปลายทางอาจมีความแตกต่าง และยังไม่มียุติวิธีภาพเพียงพอเมื่อเทียบกับประเทศต้นทางของผู้รับบริการ ทั้งนี้ความคาดหวังในคุณภาพของบริการรักษาพยาบาลที่สูงของชาวต่างชาติ ยังสามารถนำมาสู่การเพิ่มขึ้นของการฟ้องร้องระหว่างแพทย์และผู้รับบริการทางการแพทย์ด้วย เพราะการให้บริการการรักษาพยาบาลในระบบตลาดเช่นนี้ ผู้รับบริการจะตระหนักว่าตนเองมีสิทธิอันชอบธรรมในการเรียกร้องหาบริการคุณภาพ และผลของการให้บริการ หากมีผลอันไม่พึงประสงค์เกิดขึ้น จะสามารถกลายเป็นประเด็นให้เกิดการฟ้องร้องได้ทันที

6. แนวทางการดำเนินงานนโยบายการพัฒนาประเทศไทยให้เป็นศูนย์กลางสุขภาพนานาชาติ

การวิเคราะห์นโยบายด้วย SWOT Analysis และนำผลที่ได้มาวิเคราะห์ภาพรวมของนโยบาย จากนั้นวิเคราะห์ TOWS Matrix เพื่อสร้างตัวแบบแนวทางของการดำเนินงานนโยบายพัฒนาประเทศไทยให้เป็นศูนย์กลางสุขภาพนานาชาติ ได้ดังนี้

1. ส่งเสริมภาครัฐและภาคเอกชนให้พัฒนาระบบศูนย์กลางด้านการแพทย์และสุขภาพและปรับปรุงด้านโครงสร้างระบบต่าง ๆ ที่ส่งเสริม เช่นพัฒนาศักยภาพด้านการศึกษา ฝึกอบรม และความเป็นเลิศทางวิชาการและการรักษาพยาบาลในด้านต่าง ๆ ทั้งสิทธิทางด้านกฎหมายของผู้ป่วยทั้งในประเทศและต่างชาติที่เข้ารับบริการต้องมีความเท่าเทียมกันตามสิทธิ และเปิดโอกาสให้ประชาชนเข้าถึงบริการอย่างเท่าเทียมกัน และต้องไม่ปิดกั้นโอกาสการเข้าถึงบริการสุขภาพของผู้ใช้บริการ ภายใต้ระบบหลักประกันสุขภาพและระบบอื่น ๆ และต้องสร้างให้เกิดความเท่าเทียมในการเข้าถึงบริการที่มีคุณภาพ

2. กำหนดแผนและมาตรการที่เป็นหลักประกันการเข้าถึงบริการของศูนย์กลางทางการแพทย์นานาชาติของผู้ป่วยชาวไทยและชาวต่างชาติอย่างเท่าเทียม

3. ปรับปรุงโครงสร้างระบบที่ล้าหลัง และความร่วมมือระหว่างรัฐและผู้ดำเนินการตามนโยบายการเป็นศูนย์กลางทางการแพทย์นานาชาติ และหน่วยงานวิชาการเพื่อติดตาม และประเมินสถานการณ์ในระดับประเทศอย่างสม่ำเสมอ เพื่อเฝ้าระวังสถานการณ์และเสนอแนะมาตรการป้องกันผลกระทบ และมีระบบฐานข้อมูลสุขภาพและส่วนที่เกี่ยวข้องที่ถูกต้อง รวดเร็ว และปลอดภัย

สรุป

ในช่วงหลายปีผ่านมามีนักท่องเที่ยวได้เดินทางเข้ามาใช้บริการรักษาพยาบาลในประเทศไทยในแต่ละปีมากกว่าหนึ่งล้านครั้ง รวมถึงกระแสนโยบายศูนย์กลางสุขภาพนานาชาติของประเทศต่าง ๆ ทั้งในแถบเอเชียและยุโรป ก็มีการดำเนินการอยู่แล้วและมีการแข่งขันสูง ในขณะที่ประเทศไทยได้มีการผลักดันนโยบายให้ประเทศไทยเป็นศูนย์กลางสุขภาพนานาชาติ รวมทั้งการเป็นศูนย์กลางความเป็นเลิศด้านต่าง ๆ หากประเทศไทยต้องการก้าวเดินต่อไปสู่ศูนย์กลางสุขภาพนานาชาติ เราควรจะวางแผนและกำหนดทิศทางให้ชัดเจน และเกิดผลกระทบทางลบต่อระบบบริการสุขภาพของไทยน้อยที่สุด ดังนั้นเพื่อขับเคลื่อนและสนับสนุนนโยบาย

ด้านการส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงสุขภาพสู่เป้าหมายคือ 1) Wellness Hub 2) Medical Service Hub 3) Academic Hub 4) Product Hub และ 5) Medical Hub) สามารถสรุปประเด็นผลวิเคราะห์และสังเคราะห์เพื่อให้ได้แนวทางการดำเนินงานนโยบายการพัฒนาประเทศไทยให้เป็นศูนย์กลางสุขภาพนานาชาติได้อย่างมีประสิทธิภาพและเกิดประสิทธิผล คือ 1) พัฒนาศักยภาพทางแพทย์ให้มีศักยภาพและเหมาะสมกับความต้องการ 2) ความเสมอภาคและความชัดเจนในการจัดสรรทรัพยากร และ 3) การกำหนดทิศทาง และกำกับนโยบายตลอดจนภาวะผู้นำ ดังนั้นรัฐบาลต้องมีการวิเคราะห์การดำเนินงานตามนโยบายอย่างต่อเนื่องเพื่อการพัฒนาประเทศไทยให้เป็นศูนย์กลางสุขภาพนานาชาติสามารถดำเนินการได้อย่างมีประสิทธิภาพ และยั่งยืน

เอกสารอ้างอิง

- กรมสนับสนุนบริการสุขภาพ. (2560). ยุทธศาสตร์การพัฒนาประเทศไทยให้เป็นศูนย์กลางสุขภาพนานาชาติ (Medical Hub)(พ.ศ.2560-2569). ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ:เอ็มเอส คอร์ปอเรชั่น จำกัด.
- กองสุขภาพระหว่างประเทศ. (2562). รายงานสรุปผลการดำเนินงานตามนโยบายการพัฒนาประเทศไทยให้เป็นศูนย์กลางสุขภาพนานาชาติ (Medical Hub) ปีงบประมาณ พ.ศ. 2562. ม.ม.พ.
- ธนภณ นิธิเชาวกุล. (2562). การจัดการการตลาด: เอกสารคำสอน. ชลบุรี: คณะการจัดการและการท่องเที่ยว มหาวิทยาลัยบูรพา. ม.ม.พ.
- ธรรมรัตน์ มะโรหบุตร. (2561). ยุทธศาสตร์นโยบายการเป็นศูนย์กลางทางการแพทย์ (Medical Hub) กับสถานการณ์ที่สะท้อนผลกระทบต่อระบบ สุขภาพของประเทศไทย. วารสารคุณภาพชีวิตกับกฎหมาย. 2018(14): น.27-41.
- แผนงานการพัฒนาศักยภาพด้านค้าระหว่างประเทศและสุขภาพ. (2557). ประเทศไทยบนถนนสู่ศูนย์กลางสุขภาพนานาชาติ. กรุงเทพมหานคร: บริษัท พรินท์-แอนด์-มี (ประเทศไทย) จำกัด.
- พงศธร พอกเพิ่มดี. (2563). ยุทธศาสตร์การจัดตั้งศูนย์ความเป็นเลิศทางการแพทย์ของโรงพยาบาลสถาบันทางการแพทย์ และสถาบันการศึกษา ในภาพของประเทศไทยในระยะ 5-10 ปี.วารสารวิชาการสาธารณสุข. 2563(2).
- พิพิธ อเนกนิธิ.(2564). 4 ปัจจัย พาไทยสู่ศูนย์กลางทางการแพทย์ชั้นนำของโลกระยะยาว. ออนไลน์. สืบค้นเมื่อ 25 ตุลาคม 2565. จาก: <https://www.bangkokbiznews.com/business/973407>.
- วรรัตน์ ศรีสถิตวัฒนา และมนตรี ไสคดียานุรักษ์.(2561). ตัวแบบเชิงบูรณาการของการกำหนดนโยบายสาธารณะ โดยผู้มีส่วนได้ส่วนเสียในการนำยุทธศาสตร์ข้าวไทยไปปฏิบัติ. วารสารวิชาการนวัตกรรมสื่อสารสังคม. 6(2) (12), 247.
- อดุลย์ จาตุรงค์กุล. (2551).การบริหารตลาด ฉบับมาตรฐาน. โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.